

Kashchenko, Adriian
Kost' Hordienko-Holovko

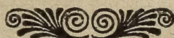
А. Кащенко.

Кость Гордієнко-Головко.

Останній лицар Запорожжя.

Видання 3-тє.

Українське Видавництво в Катеринославі.

1919.
ВІДЕНЬ—КАТЕРИНОСЛАВ.
З друкарні Мехітаристів у Відні, VII.

А. Кащенко.

Kost'

КОСТЬ
Гордієнко-Головко.

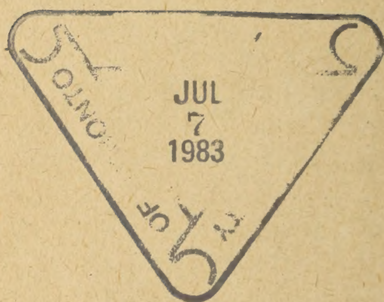
ОСТАННІЙ ЛИЦАРЬ ЗАПОРОЖЖЯ.

Видання 3-те.

Українське Видавництво в Катеринославі.

ВІДЕНЬ-КАТЕРИНОСЛАВ.
Друкарня „Мелантрих“ у Відню.

JUL
7
1983

Кость Гордіенко-Головко.

Останній лицарь Запорожжя.

Боротьба в другій половині XVII віку Польщі, Туреччини та Московської держави за владу над Україною, разом із змаганням самої України за свою волю й незалежність од сусідів, як відомо, мали наслідком Велику Руїну Правобережної України та зміцнення московської влади на Лівобережній.

Занепад українського життя, що повстав після того, відбився на Запорожжі. Як на Вкраїні за гетьманування Самойловича та Мазепи не було кому обстоювати за права простого українського люду й козацтва, так і на Запорожжі після смерти славного кошового отамана Івана Сірка, що сталася року 1681, на протязі двадцяти років не було кому обстоювати за право й вольности Війська Запорожського.

Як відомо, обрання гетьманом Мазепи сталося на поході російського та українського війська з Криму, не „вільними голосами“ всього козацтва, а голосами козацької старшини, котрій загадав обрати Мазепу начальник московського війська князь Голіцин. За те своє обрання Мазепа, як зазначає М. Костомаров у своїй моноґрафії „Мазепа“, подарував князю Голіцину 11.000 карбованців червінцями, три пуди всякого срібного посуду, на 5000 карб. всяких инших коштовних речей та трьох арабських коней; вищий же російський уряд Мазепа задобрив тим, що, без відому запорожського Коша, підписав згоду на будування по запорожських землях російських кріпостів і тим назавжди порушив права Війська Запорожського на його кровою придбані землі.

Скористувавшись умовою з Мазепою, російський уряд, року 1688, збудував біля устя річки Самарі Новобогородську кріпость, при чому сам Мазепа з 20.000 гетьманських козаків та 10.000 московських стрільців стояв біля Самарі й заступав нову будову від запорожців, щоб вони їй не пошкодили. Року 1689 російське військо, по наказу князя Голіцина, счинило погром запорожського Самарського манастиря й порозгоняло геть усіх ченців і ще того ж року збудувало біля річки Самарі другу кріпость—Новосергієвську, де тепер село Вільне. По тих кріпостях було посажено московські залоги, а околиці кріпостів залюднено всякими поселенцями, котрі разом з стрільцями рубали на будову запорожські ліси, забірали собі по-над Самарью їхні пасіки й чинили всякі инші шкоди.

Військо Запорожське, що одвоювало в XVI віці свої степи й луги від татарів, завжди обстоювало свої державні права на ті землі. Так, коли поляки, року 1634, порушили ті права запорожців і збудували над першим порогом Кодацьку кріпость, запорожці з гетьманом Сулимою другого ж року її зруйнували й спалили, а коли поляки поновили її, то Хмельницький, року 1648, зруйнував її вдруге. Російський уряд, не визнавав за Військом Запорожським державних прав на землю, кажучи, що коли запорожці підданці Московських царів, то й землі їхні—все Запорожжя повинно бути власністю Московської держави.

Зазначена ріжниця в цьому питанні поглядів Війська Запорожського та російського уряду довела з часом Військо Запорожське до загину й у цьому чимало винні необачні, неосвічені й недотепні кошові отамани, що брали до рук булаву після Івана Сірка, бо в справі оборони прав Війська Запорожського на свої землі вони обмежувались лише посилкою до царівни Софії та царя Петра І депутацій з скаргами,

хоч і бачили, що ті скарги не давали ніяких наслідків.

Року 1696 Військо Запорожське зробило царю Петру І велику послугу: під приводом кошового отамана Мороза та славного ватажка Чалого воно вийшло байдаками в море, напало на кримські береги й, вистеживши в Чорному морі турецьку фльоту, погромило її. Тим походом запорожці притягли на себе більшість турецької сили й тим дали царю Петру І можливість добути міцну турецьку кріпость Азов. За ту послугу запорожці сподівались дістати ствердження своїх стародавніх прав на землі Запорожжя, але замість того царь Петро І ще гірше порушив права Війська Запорожського, видавши наказ збудувати на лівому березі Дніпра, проти самої Запорожської Січі, нову кріпость—Камяний Затон.

Таке відношення царя до Війська Запорожського викликало в Січі велике обурення. Запорожці упевнились у тому, що московська зверхність загрожує істнуванню Війська Запорожського й на початку року 1702 обрали кошовим отаманом одвертого ворога московської зверхности, козака Платнирівського куріня Костя Гордієнка-Головка.

Хто був з роду Кость Гордієнко й з якого часу прибув він на Запорожжя невідомо. На історичний сцені Гордієнко зявляється зразу в ролі кошового отамана Війська Запорожського. Скальковський в історії Нової Січі говорить, що Кость Гордієнко був родом з Волині, з українського шляхетного роду Гординських, — що, захопившись козацькою славою, він покинув свою дідизну й, вийшовши на Січ, уславився там одвагою й добув собі велику пошану й прихильність од товариства. Инше говорить про минуле Гордієнка д. Яворницький [1]). На його гадку, Гор-

[1]) Історія Запорожск. Козак. Т. 3, стор. 317.

дієнко був родом з Полтавщини, а освіту дістав у Київській академії.

З напису на надгробку Гордієнка відомо, щоймення його батька було Гордій, прикладати ж призвіще по йменню батька є звичаєм на лівобережній Україні, а не на Волині, через те гадка д. Яворницького про те, що Кость Гордієнко був родом з Полтавщини, на нашу думку певніша, ніж думка Скальковського. Що ж до освіти Гордієнка, то можемо з певністю зауважити, що вона була по тому часові мабуть найвища; це стверджується як тим, що при зустрічі з шведським королем Карлом XII Гордієнко привітав його промовою на латинській мові, так і редакцією конституції України, яку він разом з Пилипом Орликом склав року 1710 у Бендерах.

По своїй вдачі Гордієнко був повною протилежністю Мазепі, з котрим через кілька років його поєднала недоля. Мазепа був пан і ввесь вік проводив поділ людности на панство та хлопство; роздавав українські землі козацькій старшині разом з посполитим людом, наближаючи тим становище українського люду до московського кріпацтва—Гордієнко ж обстоював за рівність прав всього українського люду й через те був ворогом усякого панства й поневолення людей одного стану людьми другого стану. Мазепа був хитрий і потайний, і майже до останього часу поєднання з Карлом XII прикидався щирим прихильником московської зверхности, через що й зіпсував свою справу, Гордієнко ж і до обрання на уряд кошового отамана й після того обрання повсякчас одверто, навіть при царських посланцях, виставляв себе ворогом московської зверхности й тим придбав собі довірря всього запорожського товариства.

Ця протилежність думок та вдачі гетьмана Мазепи та кошового отамана Гордієнка зробили їх ворогами, але треба гадати, що, опріч ріжниці поглядів,

були ще якісь особисті причини ворогуваня Мазепи до Гордієнка, бо те ворогування, як ми побачимо, виявилось у перший же рік кошевства Гордієнка. Початок цієї ворожнечі треба шукати раніше. Починаючи з року 1688 запорожці, побачивши, як на Гетьманщині старшина пригнітила поспільство, почали підбурювати селян Лубенського та Миргородського полків до повстання проти панів (старшини). Було кільки вибухів повстання й погромів навіть у маєтках самого Мазепи; треба гадати, що в тій аґітації Гордієнко брав діяльну участь і нею він придбав собі як славу поміж українською людністю, так і зненависть з боку Мазепи.

Прийнявши року 1702 булаву кошового отамана, Гордієнко 23 октября того ж року послав царю Петру I листа з застереженням, що Військо Запорожське не хоче мати московського города в Камяному Затоні. „Ще начальники московського війська“ писав він, „не збудували того городу, а вже перевіз наш біля Кодаку відняли й чинять нам усякі кривди та збитки; через те Військо Запорожське наказу про збудування городу в Камяному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того городу на землях Запорожжя не дозволить, а як хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити“.

Під той час цар Петро I вже затягся у війну з шведами, — запоржці були йому дуже потрібні й через те він змовчав Гордієнкові за його листа й навіть послав на Січ коштовні подарунки й жалування, звелівши боярину Протасову, що повіз ті подарунки, прийняйти від запорожців присягу.

Вичитавши урочисто, як годилося по козацьким звичаям, царського листа серед козацької ради й прийнявши царські подарунки, Гордієнко, на пропозщію Протасова—цілувати хрест на вірну службу царю, рі-

шучо відповів, що Військо Запорожське не буде присягати царю через те, що московський уряд порушив вольности запорожські, побудувавши городки по Самарі й будуючи кріпость у Камяному Затоні, а що коли ті городки будуть поруйновані, так тоді Військо Запорожське й присягу цареві складе.

Мазепа, почувши про те, яку відповідь дав Гордієнко царському посланцеві, послав цареві доноса, запевняючи, що вся непокора запорожців пішла виключно через Гордієнка й що претензії запорожців на землі по Самарі зовсім безпідставні, бо вони, мовляв, не мають на ті землі царської жалованої грамоти. Порадивши одночасно царю вжити проти запорожців рішучих заходів, Мазепа послав на Січ кількох своїх прибічників, щоб підмовляти й підмогоричувати запорожців, аби скинули Гордієнка з кошевства та щоб подбати про те, щоб, як він казав „того проклятого пса, Гордієнка, не стало“, — себ-то подбати про те, щоб Гордієнка було вбито.

Лукаві Мазепини заходи почасти вдалися: Гордієнка, хочі не будо вбито, та на роковій раді кошовим отаманом на 1703 рік запорожці обрали не його, а представника партії покірливих, прихильника Мазепи, Герасима Крису. З цього скористувався російький уряд і раптом закінчив будування Камяного Затону. Проте вплив Гордієнка на запорожців скоро знову піднявся й з кінцем 1703 року товариство знову доручило йому отаманську булаву.

Ставши знову кошовим, Гордієнко почав силою підтримувати свої протести проти порушення запорожських вольностей. Весною він вирядив з Січі на Самару 3000 запорожців з наказом поруйнувати Самарські московські городки й вимести геть з Запорожжя всіх захожих поселенців, хто не належав до Війська Запорожського. Той виділ запорожців добув штурмом Новосергієвський городок, попалив околиці

Новобогородського городка й захопив чимало коней та худоби, що були власністю московських людей, але самої Новобогородської кріпости не добув, бо не мав великих гармат. Покинувши її, запорожці пішли на Орель і зігнали з лівого берегу всіх поселенців, що понаходили туди з Полтавщини, Харьківщини й навіть з Московщини. Одночасно з тим Гордієнко почав утискувати росіян і в Камяному Затоні.

Хоч ці вчинки Гордієнка й були одверто ворожі до тодішнього російського уряду, а проте в них неможна вбачати заміру кошового стати на бік ворогів російської держави, бо в тому ж 1704 році 2.000 запорожців були при російському війську на Ладозі й у місяці червні брали участь в атакуванні шведів на Чорній Річці, біля Неви.

Року 1706 російський уряд, щоб забезпечити собі під час війни з шведами спокій з боку Туреччини, згодився на перемежування південних кордонів Запорожжя з татарськими землями. Гордієнко, стежучи за тим межуванням і побачивши, що представники царя не обстоюють нерухомости запорожських земель, протестував перед царем проти того, що запорожські землі межуються без згоди й навіть участи запорожського Коша, й доводив, що з часів литовського князя Вітовта межа з татарами починалась од Старого Очакова й ішла берегом моря та лиманом до самого устя Дніпра, „де урочище Сто Могил". „Та ще й море", писав він, „було наше, поки з берегу кінь доставав дно копитами; Дніпро ж завжди був запорожський і ніяких меж на ньому не було".

На протести Гордієнка російський уряд не звернув ніякої уваги й віддав татарам та туркам усі низи річок Ингула, Висуні та Інгульця, протягши межу від річки Бугу до устя річки Камянки у Дніпр. Запорожське товариство не дуже було збентежене з того межування, бо не визнавало ніяких меж, а користу-

валось своїми землями до самих лиманів, як і раніше, та не так спокійно глянув на цей вчинок російського уряду Гордієнко. Він тепер ще дужче упевнивсь у тому, що російський уряд, вимагаючи від запорожців крівавої служби на користь держави, зовсім не дбає про інтереси самого Запорожжя й може зрадити його повсякчас, коли з того можливо буде мати користь.

Роками 1706 та 1707 на Січі заходами Мазепи знову взяла гору партія поміркованої старшини й кошовими отаманами були в ті роки Петро Сорочинський та Лукаш Тимофієнко. Кошевства їхні визначились тим, що на Січ приїздив з Дону, збіраючись підняти проти московської влади оружне повстання, козак Булавин. Він умовляв запорожський Кіш подати йому помочі й виступити проти московського війська поки більшість його на війні з шведами.

Кошовий отаман Сорочинський рішучо повстав проти цього й навіть примусив Булавина виїхати геть з Січі. Цей вчинок Сорочинського не до вподоби був більшості запорожців, бо на Січі ще жили перекази про ті часи, коли донські козаки допомагали запорожцям і в морських походах на турків і в боротьбі з поляками. Великі натовпи незадоволених Сорочинським запорожців зібрались на раду, вимагаючи від Сорочинського, щоб по лицарському звичаю подав донським козакам помочі, а коли він одмовився те зробити, то рада скинула його з уряду й обрала в четверте вже Костя Гордієнка.

Проте й Гордієнко не згодився вести запорожців на Дін на поміч Булавину, щоб не лишати Запорожжя необороненим од татарів та російського війська, котре стояло поруч Січі в Камяному Затоні й Новобогородську. Він тільки на раді оголосив, що по стародавнім звичаям усі запорожці під приводом отаманів Безпалого та Драного пішли на Донець на поміч Булавину. Як відомо, всіх тіх козаків року 1708, після бою з

російським військом на річці Торці, будо оточено російським військом та козаками Мазепи в Бахмутському городку, й вони надзвичайно вперто обороняючись, всі до одного наложили там головою.

У приборканні повстання Булавина, Мазепа, по наказу царя Петра, взяв найжвавішу участь і через те треба гадати, що року 1708, навіть за кільки місяців до поєднання Мазепи з Карлом, між ним та Гордієнком ще не було нічого спільного, та й сам Мазепа навряд чи мав тоді на мислі переходити на бік Карла, бо трудно зрозуміти, щоб, намисливши таке діло, він, гамуючи повстання донців, собі копав яму.

Тим часом в осени року 1708 король шведський Карл XII уступив з невеликим військом з Литви в Україну й тут, несподівано для всіх, розійшлася по Україні чутка, що Мазепа за Десною поєднався з Карлом. Зроблено було це Мазепою зовсім необачно. Замість того, щоб згромадити козацьке українське військо на час такої рішучої події біля себе, він, навпаки, роскидав його по-за межі України: частину послав, по наказу царя Петра на Дін та Донець, другу на Литву й третю навіть на береги Неви, так що до Карла він привів зовсім нікчемну потугу в якихсь 4.500 козаків та ще купку військової старшини, котра, до того кажучи, порозбігалась од нього зараз, же як тільки побачила, що війська шведського занадто мало.

Друга необачність Мазепи була в тому, що він під час свого гетьманування утискував українське поспільство й навіть козацтво, через що, замість того, щоб придбати любов народню, придбав собі від нього зневірря й зненавість. Нарешті третьою помилкою Мазепи було ворогування з запорожцями й найбільше з Гордієнком, для котрого вчинок Мазепи був такою ж несподіванкою, як і для всієї України.

Помилками Мазепи царь Петр I зразу ж скористувався. Він поспів вислати з України всі козацькі

полки, які ще там лишались раніше, ніж старшина тих полків довідалась про єднання гетьмана з шведами, а на Україну зараз же прислав військо московське з Меншиковим і обсадив їм усі городи, де ще не було шведів. На Батурин російське військо напало раніше, ніж туди поспіли шведи й Мазепа, і, добувши його через зраду когось з місцевої людности, що відімкнув потайний пролаз, сплюндрувало місто до щенту, вирізавши до ноги всю людність. Далі, негайно після того, царь викликав у Глухів козацьку старшину з трьох полків, що не пішли з Мазепою й нічого не відали про його заміри, й там звелів обрати гетьманом млявого вдачею Стародубського полковника Скоропадського.

На Січі про приєдання гетьмана до шведів довідались теж не скоро. Тільки в середині ноября кошовий Гордієнко майже одночасно дістав два листи: першого від Мазепи з повідомленням, що, рятуючи рідний край од московської неволі, він поєднався з шведським королем Карлом XII, і другий—од царя Петра з повідомленням про зраду Мазепи й з порадою лишитись вірним цареві. Слідом за тими листами на Січ прибули царські посланці Кисленський та Теплицький. Вони привезли Гордієнкові нового листа, в котрому царь, повідомляючи Військо Запорожське про обрання Скоропадського гетьманом замість Мазепи, умовляв запорожців бути слухняними новому гетьманові.

Разом з останнім листом на Січ були привезені коштовні від царя подарунки: кошовому 500 червінців, старшині 2.000 червінців і на козаків 12.000 червінців. Гордієнко подарунки прийняв, у відповідь же на царську грамоту написав за згодою ради довгого листа, в котрому повставав вже не тільки за права Війська Запорожського, але й за права всієї України. Лист був повний докорів за порушення московськими

царями автономії України, забезпечної Переяслівською умовою з Богданом Хмельницьким під той час, коли Україна, визволившись зпід польської кормиги без помочі московської держави, прилучилась до неї своєю волею. Напрікінці листа Гордієнко вимагав од царя: 1) щоб на Україні було знищено все російське й українське панство, козацтву ж та людові посполитому щоб була повернена повна воля й давні права, які вони мали під час Переяслівської умови; 2) щоб усі московські городки по Самарі та в Камяному Затоні були негайно розкопані й знищені.

Таким чином і в данному разі Гордієнко не таївся з своїми бажаннями й вимогами, як Мазепа, а писав одверто, не вважаючи на те, що знав палку й сувору вдачу царя Петра й силу його війська.

Не діставши на свого листа відповіді, Гордієнко зрозумів, що нема чого сподіватись йому царської ласки та згоди на його вимоги, і після того як 1 січня року 1709 його було в шостий раз обрано кошовим отаманом, вирядив два виділи запорожського війська, кількістю на 6.000 душ, у Старий та Новий Кодаки, маючи метою, щоб не дати російському війську захопити ті кріпости й тим перетяти запорожцям шляхи на Україну й до шведського війська.

Довідавшись про настрій Гордієнка, російський уряд почав чинити всякі заходи до того, щоб скинути його з кошевства, а в військо вкинути замішання. І справді, після виходу з Січі більшости війська, решта запорожців почала хвилюватись. Усім уже було видно, що справа йде до одвертої війни з Московською державою й це страхало поміркованих козаків, а найбільше тих, що мали якусь маєтність на Запорожжі або на Україні. На радах, що відбувались у Січі з приводу війни, Гордієнко, чуючи нарікання поміркованних, не один раз і булаву складав та запорожська молодь і голота всякий раз примушувала його знову прийма-

ти уряд кошового, московських же прихильників розгоняла й навіть била.

Побачивши, що Гордієнка скинути з уряду нелегко, Меньшіков, щоб перетяти йому шлях на Україну, опанував з російським військом Омельники, Кременчуг, Потоки, Монжаліевку та де котрі містечка по Орелі. Тільки й це не помогло: не діставши від царя ніякої навіть обіцянки про задоволення запорожських вимог, Гордієнко вже рішив приєднатись до шведського короля й зробити останню спробу зброєю повернути Україну до вільного й незалежного життя. З тією метою 1 березіля, Гордієнко, лишивши Січ на наказного отамана Михайла Симонченка, рушив з тисячою запорожців з Січі на Кодаки й, прилучивши де себе виділи війська, вислані в Кодаки раніше, пішов на Переволочину. Там відбулася велика рада, в котрій брала участь також і запорожська переволочанська залога з полковником Нестулієм, і на тій раді всі запорожські козаки ухвалили приєднатись до Мазепи й шведів.

У середині березіля Гордієнко рушив з запорожцями на Царичанку, а проти нього туди ж з 3000 російських драгунів вийшов бригадір Кемпель. Запорожці рішучо атакували драгунів і більше сотні з ніх порубали та стільки ж захопили в бранці, останніх же розігнали.

Після того Гордієнко погромив російське військо під Келебердою й почав добувати городи по Орелі й по Ворсклі. Український простий люд ще добре памятав славу своїх заступників і оборонців його волі запорожців і почав узброюватись та прилучатись до запорожців, так що під рукою Гордієнка скоро згуртувалось біля 15.000 душ. Проте з повстанців запорожцям було користі дуже мало, бо проти гармат, рушниць та штиків російського війська вони мали тількі коси та вила.

Відчинивши тими боями собі шляхи на Україну, Гордієнко пішов з військом у Диканьку, де пробував Мазепа. Бажаючи щастя Україні, запорожський кошовий отаман рішив забути свою зневагу до гетьмана, поєднатись з ним і навіть признати старшинування Мазепи, як гетьмана. Уступивши, після урочистої зустрічі з боку Мазепиної старшини, в хату, де жив Мазепа, і заставши його біля столу, на котрому лежали військові клейноди, Гордієнко вклонився йому, поцілував на ознаку пошани гетьманський бунчук і в присутности запорожської й українсьої старшини сказав Мазепі:

„Військо Запорожське й я дякуємо вам за те, що, як гетьман України, ви взяли до серця те становище, до котрого дійшла наша батьківщина й почали визволяти її од московської влади. Ми певні, що саме з цією метою, а не з якоїсь персональної користі ви попросили протекції шведського короля, і тільки через те ми й зважились допомогати вам щиро, не зважаючи на небезпеку нашого життя, і коритись вашій волі, так що ви волите наказувати нам, щоб досягти бажаної мети“.

Одповідаючи кошовому, Мазепа дякував Запорожському Війську за довірря й запевняв, що, складаючись на шведського короля, він не мав на меті своєї користі, а вчинив так, не маючи вже сили терпіти неправдиві утиски на неньку Україну [1]).

З Диканьки Гордієнко разом з Мазепою поїхав у Великі Будища, щоб стати перед очі шведського короля. У присутності запорожської старшини та почоту короля Карла Гордієнко звернувся до нього з промовою на латинській мові [2]), дякуючи від усього Війська Запорожського за те, що король обіцяв оборону як Війську Запорожському, так і всьому народу

[1]) Н. Костомаровъ. Мазепа и Мазепинцы. Стор. 511.

[2]) М. Грушевський. Історія України. Стор. 416.

українському проти загального ворога. За короля відповідав Гордієнкові, теж на латинській мові, шведський державний секретарь Гермелін. Він висловив запорожцям королівську подяку за храбрість під Царичанкою й радив скористуватись щасливим випадком і добути собі стародавню волю та права. Ця промова після того була ще раз переказана славьянською мовою, щоб могли зрозуміти її всі запорожці.

Після тих промов король частував Мазепу, Гордієнка й їхню старшину обідом, а на другий день у присутності короля відбулися наради про військові справи. По скінченні ж нарад з королем, Гордієнко перевів своє військо повз Полтаву, де сідала велика московська залога, на південь у Нові Санжари і там розташувався табором.

Через який час сюди до кошового дійшли вісти, що запорожцям дуже шкодить Чигиринський полковник Галаган, повідомляючи Меншікова й Голіцина про всі рухи запорожського війська. Гнат Галаган був колись полковником на Запорожжі, пізніше ж перейшов до Мазепи й став полковником на Україні й найближчим після Орлика однодумцем Мазепи. З Мазепою разом він перейшов і до Карла XII, та тільки роздивившись, що у шведів у десятеро менше війська, ніж у царя, і вгадавши на чиєму боці буде перемога, він скористувався випадком, коли був з козаками на підьїздах, і перебіг до російського війська, при чому захопив у бранці і привів до самого царя кільки десятків шведів. Царь пробачив Галаганові його тимчасову зраду й, призначивши його полковником охочекомонного полку, звелів служити собі проти запорожців, звичаї котрих Галаган так добре знав.

Щоб покарати того запорожського зрадника, Гордієнко послав на Чигирин полк запорожців, та вони не змогли добути Галагана, бо Голіцин встиг прислати йому з Київа поміч.

З того часу почалися на військо запорожське й Гордієнка пригоди. На Січі поміж запорожцями, що не пішли з Гордієнком та що позбірались з рибальства, повставали сварки. Прихильники Гордієнка зачіпали московських людей, що сиділи в Камяному Затоні, і хотіли добути ту кріпость, прихильники ж покори не давали того зробити. На початку апріля помірковані взяли гору й скинувши по-за очі Гордієнка з кошевства, обрали замість нього Петра Сорочинського.

Російський уряд дуже тішився з приводу обрання в Січі нового кошового отамана, але не минуло й кількох тижнів, як настрій на Січі знов одмінився й більшість товариства та й сам Сорочинський, ухвалили на раді обстоювати свої права й вольности зброєю й послати до кримського хана просити його помочі.

Тим часом на полки Гордієнка почав наступати з російським військом генерал Рене. Він вибив невеликі ватаги запорожців з Маячки та Нехворощі на Орелі й вирізав по тих містах всю людність разом з жінками й дітьми за те, що допомагали запорожцям, а всі оселі попалив. Далі він перейшов до Сокілки на Ворсклі й став там табором з сьома тисячами драгунів та піхоти. Апріля 17 до Сокілки ж на поміч запорожцям прийшов шведський генерал Крузе з трьома тисячами війська й оточивши разом з запорожцями табір росіян почав добувати його. Становище Рене стало дуже скрутним. Він з російським військом мусив продиратись крізь ворогів, і хоч видрався з облоги, та стеряв при тому 1.500 москалів.

Через бої по Орелі Гордієнко не спромігся заступити шлях російському війську, що саме плило Дніпром з Київу руйнувати Січ. Карл XII, уступаючи з Литви в Гетьманщину, необачно покинув у себе позаду Канів з чималим російським військом князя Голіцина й коли дійшов до Полтави, то мав російське

військо не тільки зі сходу та з півночі, а й з заходу — у Києві, Каніві, Черкасах та Чигирині. Користуючись таким становищем, царь Петро I, як тільки на початку апріля довідався, що новий кошовий Війська Запорожського Петро Сорочинський поїхав у Крим просити татарської помочі, зараз же звелів полковнику Яковліву рушити з трьома полками війська Дніпром на Запорожжя й захопити Січ.

Спускаючись Дніпром, Яковлів прилучив до себе по шляху полк донських козаків і вийшов на берег біля Келеберди, де стояла перша невелика запорожська залога. Запорожці, не маючи сили змагатись, одійшли на Переволочину. Яковлів же Келеберду спалив і, вирізавши всіх мешканців, теж наблизивсь до Переволочиної. У цьому місті була невелика кріпость з запорожською залогою в 600 козаків, та біля двох тисяч узброєних мешканців, що стали на бік запорожців. Оточивши Переволочину з чималою силою, Яковлів вимагав, щоб запорожці віддались на царську ласку, та тільки запорожці, знаючи вже яку мала долю людність у Келеберді, що навіть не змагалась, воліли ліпше всім наложити головою в чесному бої, ніж віддатись на муку своєю волею.

Підкотивши гармати до міста, Яковлів почав громити кріпость, а порушивши стіни, почав її штурмувати. Запорожці завзято оборонялись, та сила їхня була дуже слаба: гармат не було зовсім, а штиків на рушницях теж; у повстанців же зброя була ще далеко гірша. За який час нерівної боротьби запорожці всі полягли в бої, з повстанцями ж та останніми переволочанами росіяне розправились з нечуваною жорстокістю: всіх, хто ховався по хатах та повітках, вони замикали з двору й живцем палили разом з будівлями: инших або кололи й різали, або колесували й четвертували. За кільки годин у Переволочині не лишилось жадної живої душі та й самої Переволочини не лиши-

лось, опріч димарів од хат. Навіть млини на Дніпрі Яковлів звелів попалити, човни ж усі побрав з собою, під своє військо й поплив далі.

Після Переволочини московське військо легко побрало обидва Кодаки, бо по них було лише по кільки десятків запорожців, і посунуло Дніпром та східним його берегом далі до Камяного Затону. Прилучивши там до себе московську залогу з великими гарматами, Яковлів 9 мая підступив до Січі, а 10 го почав уже громити її з гармат.

Кошового отамана Сорочинського під той час в Січі не було: він їздив у Крим просити ханської помочі влада ж була в руках наказного кошового Якима Богуша. Усіх запорожців у Січі було не більше, як 1.000 душ та й з тих більшість складали старі та покалічені діди; мододь уся була з Гордієнком у Гетьманщині, решта ж товариства, як звичайно, була по лугах та лиманах. Проте, не зважаючи на обмаль товариства, Яким Богуш зумів вдмухнути в душі запорожців рішучість вмерти ліпше на окопах неньки Січі в нерівній боротьбі, аніж, зрятувавшись у плавнях Газавлугу, що зовсім легко було зробити, затоптати свою лицарську славу в болото й віддати Січ москалеві, як казали запорожці, „за спасибі".

Два дні громив Яковлів Січ гарматними кулями та каленими бомбами, поки січові куріні зайнялися й почали один по одному горіти. Запорожці намагалися гасити полумья, та Яковлів перешкожав їм те робити, бьючи на них з гармат.

За два дні Богуш упевнивсь, що оборонити Січ з такою малою силою товариства, як у нього, неможливо, бо окопи й розкати Січі були довгі, й на третю ніч, покинувши Чортомлицьку Січ, перевізся з запорожцями на острів Старе Городище, де ще збереглися руїни Старої Січі часів Степана Баторія та часів приїзду на Запорожжя Еріха Лясоти, посланця

німецького цісаря. Туди ж за ніч Богуш перевіз декількі гармат, поновив окопи й розпочав нове змагання. Тепер Яковліву доводилось атакувати запорожців човнами, але коли москалі почали підпливати човнами, то запорожці влучно били їх з рушниць та гармат і, розбиваючи човни, кільки раз вкривали річку Скарбну головами потопавших ворогів.

Мая 14 був найдужчий штурм, і хоч запорожці дуже потерпіли від гарматної пальби з берегу, а проте відгромили військо Яковліва й убили при тому одного полковника, кільки офіцерів і більше трьох сотен москалів. Яковлів почав уже вагатись—чи не покинути йому штурми, аж тут на поміч йому наспів з Чигирину полковник Галаган з двома охочекомонними полками. З такою великою силою, яка склалася після того в Яковліва (біля 12.000 війська) йому вже не трудно було добути запорожців і, зігнавши з усіх околиць як найбільше човнів, він вдерся таки на Городище й почав штурмувати стародавні окопи. Запорожці, одбиваючись шаблями, один по одному гинули на московських штиках, а всетаки не хотіли скоритись.

Та чого не змогла зробити сила, те зробила зрада. Серед крівавого бою на окопи вискочив Галаган і почав присягатись, що він заступиться за своїх давніх товаришів і врятує їм життя, аби тільки вони видали зброю.

— Ось вам хрест, товариші, — гукав він — що ні в кого й волос не впаде з голови!

Ці слова засмутили запорожців і, побачивши, що їх лишилось тільки невелика купка й що змагання безнадійне, вони почали складати зброю. Та не вспіли вони того зробити, як сам Галаган і натовпи москалів почали їх колоти. З розпачу кільки десятків запорожців вкинулись у річку Скарбну й перепливши її, врятувались у плавні, тих же, що не могли того

зробити, здебільшого поранених, кількістю 278 душ, було захоплено в бранці.

Після бою на одному з окопів знайшли тяжко пораненного Богуша, котрий скоро помер; останнім же бранцям, розлютовані впертим змаганням, начальники російського війська завдали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати навіть татари, і замордувавши людей на смерть, ще вішали мертвих на шибеницях, приероблених до тороків (невеликих плотів), і пускали Дніпром униз, щоб і ті запорожці, що рибачили нижче Січі, знали, яка кара їх усіх чекає.

Більшість січових будинків погоріла ще під час атакування Січі, останні ж Яковлів попалив уже після, не пошкодівши навіть церкви Св. Покрови, з котрої, по його наказу, було винесено тільки іконостаса. Лютування побідників не вгамувалось навіть на тому, й вони ще пороскопували на січовому кладовищі домовини, а найперше розрили могилу славного кошового отамана Івана Сірка, кістки ж його роскидали по степу[1]).

Діставши звістку про зруйнування Січі, царь Петро дуже радів і подарував Гнату Галагану „за вірну службу“ село Боровицю, про запорожців же видав по всій Україні наказ, щоб їх де б хто не запопав, катували б на смерть.

Гордієнка, як і всіх запорожців, що були при ньому, звістка про зруйнування Січі вразила дуже тяжко, а проте ніякого такого заколоту у війську Гордієнка не сталось і воно лишилось прихильним до свого отамана. Можливо, що Гордієнко в той час добре вже, як і Галаган, розумів, що справа Мазепи та короля Карла безнадійна, бо шведське військо з усяким днем тануло, російське ж усе зростало,

[1]) Та могила й надгробок кошового Сірка, що стоять тепер у слободі Капулівці, Катеринославського повіту, на тому місці, де було січове кладовще, упорядковані вже після 1711 року, коли по Прутській умові всі запорожські землі знову було повернено запорожцям.

проте йому й на думку не спадало, щоб зрадою рідному краєві купити собі життя й спокій. Гордієнко передбачав і можливість нападу російського війська на Січ і ще в березілі радив королю Карлу добути Полтаву, що заступала шляхи на Запорожжя. Король було й згодився на те й 4 апріля, разом з Гордієнком та запорожцями, штурмував Полтаву, та тільки той штурм був невдалий і облога Полтави затяглася аж на три місяці, а тим часом до Полтави наближався сам царь Петро I з великим військом.

Карлу XII доводилось починати щось рішуче й він зважився знову всією силою штурмувати Полтаву. Тільки доля давно відсахнулась од шведського короля—оглядаючи 17 червня табір царського війська, він був тяжко поранений у ногу. Перетерплюючи муку, король 21 червня, лежучи вже на ношах, все таки розпочав штурм Полтави. Запорожці в тому штурмі вели перед і дуже багато стеряли товариства по Полтавських окопах та стінах. Бій тягся два дні й усе ж таки шведи не мали сили вдертись у місто, а тим часом царське військо почало оточувати й Полтаву й шведів. Червня 27 сталася рішуча баталія, що прозвана Полтавською, і в тій битві російське військо задавило шведів своєю кількістю.

Народня українська пісня так згадує про цю подію:

Хвалилися запорожці Полтави дістати.
Ще Полтави не дістали, а вже швед іздався; —
На бідную головоньку кошовий зостався.
Ой умерла кошового старенькая мати,
Ой нікому кошовому порадоньки дати.

Розбиті шведські полки мусили відступати від Дніпра, щоб врятуватись у турецьких землях, і Карл вирядив Гордієнка з запорожцями вперед, щоб упорядкувати перевіз у Переволочній. Гордієнко хутко пішов по-над Ворсклою й ранком 29 червня був уже в Переволочині, та тільки не знайшов там ніяких

засобів для перевозу — всі байдаки й човни, котрі Яковлів не побрав з собою, він попалив, так що запорожці по околицях ледве знайшли де кілька дубів.

Першим після запорожців прибув до Дніпра Мазепа й над вечір 29 червня запорожці вже перевезли його, Орлика й иншу старшину, що лишилася біля Мазепи на правий берег. Король Карл не міг поспіти за Мазепою, — тяжка рана завдавала йому під час подорожі великої муки й примушувала везти його обережно, а тим часом російське військо хутко настигало шведів. Становище короля було дуже скрутне й колиб Гордієнко не наготовив для нього заздалегідь двох дубів, то він дістався б царю Петру в бранці. Та тільки Гордієнко вже держав за для нього на поготові два спаровані до купи байдаки й, як тільки вночі короля привезли, він вкотив його карету на ті байдаки й перехопив короля на правий берег Дніпра.

За день 29 червня шведського війська та мазепиних козаків перевезлося за Дніпро дуже небагато через брак човнів. Далеко з більшим поспіхом перевозилися через велику річку запорожці. Передбачаючи собі від побідників мордування та смерть, запорожці перепливали Дніпро разом з кіньми, держучись за їхню гриву, піші ж — кидались у воду, захопивши до рук дошки з возив, ярма, колеса, або вьязки очерету, й, держучись за ті речі, перепливали річку самоплавом. Через те, коли ранком 30 червня до Дніпра наспіло російське військо, на лівому березі лишилося ще 16.000 шведів, тисячи зо три українських козаків та повстанців і тільки 220 запорожців.

Стерявши мужність і розгубивши, мабуть, під час утечі гармати, й обоз, шведський генерал не наваживсь битись і запитав привідця російського війська, Меншікова, на яких умовах шведи можуть здатись. Той одповів, що вони мають видати зброю

й тоді їм усім буде забезпечене життя за винятком запорожців та инших підданців царя — зрадників. Шведи скорились своїй долі, запорожці ж, знаючи які нечувані муки чекали їх в руках побідників, кинулися з берегу в Дніпро й здебільшого загинули в хвилях рідної річки. Найтяжча доля сулилася козакам гетьманським та повстанцям: їх півроку мордували по вязницях, катували на шибеницах, колесували, четвертували, а де яку частину заслали на Сібір на каторгу.

За Дніпром Гордієнкові й запорожцям був вільний шлях на Запорожжя, де було чимало захистних міст для того, щоб стати новим кошем, а проте він не хотів покинути шведського короля й Мазепу, котрі без запорожців у степах неодмінно загинули б. Він повів їх по-над річкою Омельником, а далі порадив їти через верхівья Інгульця та по над Інгулом на південь.

Ранком 6 липня Гордієнко вивів усіх мандрівників до Бугу й біля берегу тієї річки всі отаборились на 25 верст нижче устя річки Інгулу. Треба було перевозитись на правий бік Бугу, що був тут у дві верстви завширшки, а ніяких засобів до перевозу не було. Довелося послати до Очаківського паші просити суден для перевозу й прогаяти через те кільки день. Нарешті шведи за великі гроші добули турецький корабель і перевезлись на турецький бік, а за шведами почали перевозитись і запорожці, але ледве вспіла перевезтись половина їх, як до Бугу почав наближатись Волконський з російськими драгунами. Тоді ті запорожці, що не вспіли перевезтись за Гордієнком, повернули коней по Бугу й подались у добре їм відомі байраки Дикого Поля; заплутавши ж у степу драгунів, повернули на устя Дніпра й приєднались до того товариства, котре з кошовим отаманом Петром Сорочинським уже скупчилося на устях річки Камянки.

Прибувши в Очаків король Карл, не маючи з чого годувати запорожців, дозволив їм іти, куди сами знають, і більшість їх теж подалася степами на Запорожжя, Гордієнко ж з кількома сотнями товариства всетаки лишився біля короля й перейшов з ним та з Мазепою в Бендери, де Мазепа, пригнічений тяжкими подіями й чутками, що царь Петро дає туркам 300,000 талярів, аби йому видали гетьмана, 22 серпня року 1709 помер.

Не вважаючи на тяжку недолю, що впала на голову спільників короля Карла, Гордієнко та Пилип Орлик, що лишився після Мазепи старшим представником України при шведському королі, не стратили свого завзяття й надіі на те, що занепад шведського короля й України тільки тимчасовий і що навіть султан турецький не повинен згодитись на те, щоб Росія зрештою прилучила до себе Україну й Запорожжя, Гордієнко пестував у своїй душі мрію, що за допомогою Швеції й Туреччини Україна таки буде незалежною ні від кого державою, і тепер клопотався про те, щоб султан дозволив запорожцям закласти Січ на татарських землях біля Дніпра.

Коли султан дав на те свою згоду, Гордієнко раніше, ніж повернутись на Запорожжя, визнав потрібним обрати гетьмана незалежної од Російської держави України й на козацькій раді, скликаній у травні 1710 року в Бендерах, гетьманом України було проголошено Пилипа Орлика.

Після того Гордієнко й запорожці з одного боку, а Орлик з другого, склали умову про те, як повинна порядкуватись надалі Україна. Та умова, або, сказати б, констітуція, склададася з багатьох пактів, з котрих ми зазначимо десять, на нашу думку найголовніших.

1) На України мусить панувати віра православна з митрополією у Київ, залежною тільки від Царьгродського патріарха;

2) Межа України з Польщею повинна бути по річці Случ, а з Московією, як зазначено в Переяславській умові з Богданом Хмельницьким;

3) З кримським ханством має бути приязнь;

4) Столиці України Київу й усім городам українським хай будуть забезпечені давні права;

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники ні инша військова старшина не забірали собі в підданці й не примушували ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих;

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні;

7) Гетьман не має права нікого судити, а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд;

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову в ґетьманській резеденції мають бути генеральні ради за для вирішення всяких найважніших справ. На ті ради мають з'їздитись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною й сотниками; виборні од полків, генеральні совітники і представники Запорожського Війська;

9) Побудовані російським військом на Запорожжі городки повині бути зруйновані, й ніхто на запорожських землях не має права будувати ніяких городів;

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Переволочина з перевозами повинні належати Війську Запорожському, а також і ввесь Дніпро з усіма річками, починаючи від Переволочини до самого Очакову.

Опріч ціх головних пактів, було списано ще багато другорядних, що дуже докладно обгрунтовували конституцію України.

Десятого травня року 1710 король Карл XII ухвалив як обрання Орлика гетьманом, так і віщезазначену конституцію. Здавалося—все було обмірко-

вано добре та тільки не судилось упорячикам конституції повернутись на Вкраїну, щоб здійснювати її.

Поки Гордієнко клопотався про тимчасову протекцію для запорожців од султана та кримського хана, до нового коша запорожського, на устя Камянки зібралось уже знову біля 8.000 козаків і кількість їх що дня збільшувалася втікачами з України. Ті втікачі приносили запорожцям тяжкі вісти. Вся людність полків Миргородського та Полтавського за те, що ставала на бік запорожців, була тяжко покарана засланням у Сібір, навіть смертною карою; од нового гетьмана Скоропадського після того, як небезпека українського повстання вже минула, було одібрано всяку владу; тих козаків, що були біля Мазепи, хоч би й мимо волі, тяжко було катовано, а кого не замордовано на смерть, того заслано в Сібір; останніх же козаків українських, навіть тих полків, що лишались усю війну на боці царського війська, почали посилати на Ладогу й у Петербург копати канави по над озерами та річками.

Втікачі розказували, що з тих козаків, котрих ганяли на канальські роботи, майже половина гинула од незвичного, болотяного повітря в чужій стороні, решта ж поверталася каліками; та, невважаючи на те, замість померших та покалічених козаків, державний уряд посилав на північні канали все нові та нові козацькі полки.

— Як що ви приїдете на Вкраїну, — переказували запорожцям з Гетьманщини, — то всі загинете; єднайтесь з татарами та визволяйте нас, бо й ми всі від Москви пропали. —

Опріч „канальських робот“, що почалися з 1700 року, українських козаків тепер почали посилати ще на північний Кавказ „на лінію“, обороняти російську гряницю від Кубанської орди, й там вони тисячами

гинули від татарів, черкесів та від пропасниці. Про канальські роботи та походи „на лінію“ збереглися навіть народні пісні:

У Глухові, у городі, в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж наших козаченьків на лінію гонять.
У Глухові, у городі, стрельнули з гармати —
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові огні горять, у Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть—геть там його видно:
„Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,
Як не будем допевнятись—будем утікати“!
— Ой ідіте же, панове, до Петра, до свата,
Ой там буде нам, панове, велика заплата —
По заступу у рученьки та ще і лопата! —
Сидить козак на могилі, сорочку латає —
Ой кинувся до черемка — копійки немає.
Їхав козак на лінію тай вельми обдувся,
Іде козак із линії — як лико зігнувся!

Під впливом таких звісток з України, запорожці хоч і сумували за рідним Базавлугом, а коли гетьман Скоропадський, серед літа року 1710 прислав до коша листа, умовляючи запорожців одцуратись бусурманів та просити ласки царя, то на раді було ухвалено запорожцями дуже глузливу й докірливу гетьманові одповідь.

На початку ноября 1710 року на Камянську Січ прибув Гордієнко з звісткою, що султан турецький та хан кримський приймають запорожців у свою ласку й призначають їм під Січ землі біля Алешок, річки Конки та Кардашівського лиману. Тільки сам же Гордієнко радив товариству не переходити зараз туди ж кошем, бо з весни султан мав розпочати з царем війну за Україну, й ще невідомо, на чому та війна скінчиться.

Після бурхливої ради, що одбулася того ж місяця, запорожці обрали Гордієнка кошовим отаманом, а на провесні року 1711, з метою визволення України, він з кількома тисячами запорожців вийшов на захід і, сполучившись десь біля Бугу з невеликою силою татарів

та з Пилипом Орликом, разом з ними вступив у правобережну Україну.

На початку справа визволення України пішла дуже добре. Як тільки з початком турецької війни царське військо перейшло від Дніпра за Дністр, Гордієнко з запорожцями перетяв позад російського війська шляхи та захоплював російські обози й тим призвів царя до скрутного становища. Разом запорожці почали піднімати земляків проти російської влади.

Людність українська радо зустрічала запорожців—давніх оборонців своєї волі й прав і, озброюючись, приставала до запорожців, складаючи полки козаків під рукою Пилипа Орлика. Умань, Чигирин, Торговиця, Кальник та Корсунь з своїми округами признали Орлика гетьманом і побільшили Орликове військо, так що в нього та Гордієнка скоро складалося біля 16.000 війська, опріч татарів. З тією силою вони пішли назустріч генеральному осавулу Бутовичу, що вів проти них, по наказу гетьмана Скоропадського, лівобережних козаків і, упень погромивши його військо під Лисянкою захопили й самого Бутовича в бранці. Після того Гордієнко й Орлик опанували ще Богуславом та Канівом і підступили до Білої Церкви.

Тільки тут доля вже покинула Орлика. Ні в козаків ні в татарів не було годящих гармат, у Білій же Церкві сиділа чимала московська залога з великими гарматами. Штурм козаків було одбито, й обставини вимагали затяжної облоги городу, спільники ж Орлика не хотіли ні йти на штурм, ні стояти на місці, а, користуючись тим, що Україна лежала необоронена, розбіглись загонами й почали пустошити всю країну, забіраючи тисячі людей у неволю. Почувши про вчинки татарів, козаки повстанці покинули Орлика й пішли обороняти свої оселі, так що він

мусив зняти облогу города й пославши султанові й шведському королю скарги на татарів одійшов з Гордієнком за Дністр.

Зрада татарів під Білою Церквою так само підтяла справу Орлика, як колись їхня ж зрада під Жванцем підтяла справу Богдана Хмельницького. Люд український розчарувався й зневірився в Орликові й уже не покладав на нього надії, як на гетьмана.

Тим часом Гордієнко, перейшовши з Запорожцями Дністр, увесь час воював на шляхах російського війська й сприяв тому, що туркам вдалося з рештою оточити царське військо. Цар Петро опинивсь у такому становищі, що мусив одкупитись грішми, аби турецький визирь випустив його з військом у свою землю. Коли в той час складали з турками умову про згоду, цар змушений був повернути їм Азов та Таганрог, усе Запорожжя й назавжди зріктись втручання в справи польські й козацькі.

Орлик та Гордієнко трактували останню умову так, що московське війско повинно вийти геть з усієї України й лишити її вільною від усякого свого впливу, царський же уряд, після того, як російське військо перейшло вже за Дніпро й було в безпеці, заявив, що він віддає Запорожжя та правобережну Україну. Орлик та Гордієнко їздили в Стамбул і благали султана йти знову з військом, щоб одняти від царя й Лівобережну Україну, та султан на те не згодився, й лівобережна Україна лишилася під царською владою.

Повернувшись з Стамбулу на Запорожжя, Гордієнко застав Січ уже в Алешках, бо під час війни російське військо зігнало запорожців з річки Камянки.

Січ була ще не впорядкована, і Гордієнкові довелося будувати куріні й церкву. Запорожці будувались неохоче. Не подобалась їм місцевість, віддана татарами під Січ і до того в Алешках вони були

далеко відірвані від Великого Лугу й од України. Всі будинки в Січі робились похапцем і неначе на невеликий час, і навіть церква св. Покрови мала стіни з очерету, повязаного в пучечки, а не з квадрового лісу, як у Чортомлицькій Січі; замість даху ж на церкву було напято паруса.

Упорядкувавши Січ де-як, запорожське товариство розійшлося по своїх одвічних лугах, степах та лиманах, а найбільша частина подалася на Самарь, бо всі запорожські землі, на підставі прутської умови, російське військо покинуло, поруйнувавши й свої Самарські городки та Камяний Затон.

Заплутане становище було тільки на правобережній Україні. Російське військо хоч вийшло з більшости городів, та не хотіло покидати Білої Церкви. Маючи думку вдержати правобережну Україну під владою Запорожського Війська, Гордієнко по городах на південь од Білої Церкви становив запорожські залоги й з історії відомо, що, наприклад року 1712, він призначив полковником в Умань курінного товариша Поповича. Та тільки воля навіть цієї невеликої частини України протяглася недовго. Російський уряд передав Білу Церкву не запорожцям, а полякам, і ті почали оружною силою поширювати свою владу на південь, одбіраючи од запорожців місто за містом. З другого боку й Війську Запорожському, маючи осередком Алешки, одірваному від України Дніпром та безмежними татарськими й запорожськими степами, трудно було вдержати свою владу на України, так що та влада тільки й держалася до року 1715, поки кошовим отаманом на Січі був ще Гордієнко.

Тим часом відносини татарів до запорожців почали гіршати. Під час миру з Росією, запорожці не дуже були потрібні ханові, взагалі ж татарам вони були тягарем, бо взяли під Січ частину татарських земель. Запорожці й самі охоче перейшли б назад

на свою Січ до Базавлугу, але хан не дозволяв того, щоб запорожці, бува знову не передались під російську зверхність, і примушував їх стояти кошем в Алешках, де місцевість була дуже сумна й піскувата. Друге горе запорожців було в тому, що під час руйнування Чортомлицької Січі вони стеряли всі свої гармати й Січ Алешківська була зовсім необоронена, так що під час усяких непорозумінь з татарами, останні могли б захопити Січ до своїх рук. Не вважаючи на всі домагання Гордієнка, хан не хотів дати Війську Запорожському гармат з своїх кріпостів, коли-ж Гордієнко знайшов і одкопав на низу Дніпра гармати, закопані в пісках кошовим отаманом Морозом під час повороту з морського походу року 1696, і хотів рештувати тими гарматами Січ, то хан погрожував забрати знайдені гармати до своїх рук, так що запорожцям довелося знову захоронити добуті гармати в потайному місці. Нарешті хан одібрав од запорожців стародавнє право брати вільно сіль у Прогноях і примусив їх платити за ту сіль мито. Соли Військо Запорожське завжди потрібувало дуже багато, щоб солити рибу, котрою воно харчувалося й зіму й літо та ще продавало в Польщу й Україну, і через те накладене ханом мито лягло на Військо Запорожське великим тягарем.

Дуже тяжко було запорожцям ще й те, що бусурмани, котрих вони завжди звикли звати поганцями й ворогами святого хреста, котрих їхні діди й прадіди споконвіку били, тепер намагались бути їхніми панами й навіть примушували їх воювати татарських та турецких ворогів і за бусурманів проливати свою кров. Більшість запорожців мала війну поруч з бусурманами і за бусурманів навіть гріхом, і через те нарікала на своє становище.

Всі ці обставини запорожського життя під татарською зверхністю мали наслідком те, що вже починаючи з року 1714 поміж запорожцями почались

розмови про те, як би вирватись з непевного становища й повернутись знову під протекцію християанського царя. Прихильники завзятого Гордієнка почали з часом страчувати свій вплив на громаду й року 1714 кошовим отаманом замість нього було обрано представника партії, прихильної до російської зверхности Івана Малашевича. Того ж року, заходами Малашевича, військова рада ухвалила послати цареві через гетьмана Скоропадського прохання, щоб прийняв знову Військо Запорожське під свою руку, але царь не згодився на бажання запорожців, та й не міг згодитись, бо без нової війни султан не віддав би йому Запорожжя.

Запорожці були обурені такими вимогами хана, а тут ще хан одібрав од війська право вільного рибальства на дніпрових гирлах та почав брати з рибалок мито й нарешті все це довело до того, що запорожці вдруге звернулись до царя з проханням прийняти їх під свою руку, присягати ж ханові зріклися.

Розуміючи, що Військо Запорожське, колиб було прийняте під руку царя виключно „з царської ласки“, вже не зможе зберегти своїх стародавніх прав та волі, Гордієнко намагався не допустити до того, й хоч не мав на Січі ніякого уряду, а виключно з щирої любови до Запорожжя, поїхав до хана клопотатись на користь Війська Запорожського, упевняючи хана, що утиски на запорожців примусять їх знову піддатись цареві. Добре відомий ханові, і навіть султанові, Гордієнко мав вплив у Бахчисараї й року 1715 хан Каплан Гирей, щоб привернути Військо Запорожське знову до себе подарував йому Кизикерменський перевіз через Дніпр з усіма од його прибутками.

А прибутки з Кизикерменського перевозу були чималі, не менші за колишні прибутки з перевозу

Переволочанського й це на який час заспокоїло запорожців і затримало бажання переходити під російську протекцію, тим більше, що з України надходили все такі саме тяжкі вісти, як і раніше. Російський уряд не хотів і чути про запорожців, бо саме під ті часи зрештою знищував автономію України[1]). Людність українську все дужче обтяжували постоями московського війська, козаків же що року все дужче мордували всякими роботами й не тільки вже на каналах од Петербурга до Волги та на Кавказській лінії, а ще й на каналі від Волги до Дону, на гирлах біля Астрахані та на будівлі всяких кріпостів. З усяким роком козацтво українське все дужче тануло, як кажуть, „мов страсна свічка на повітрі", перевертаючись на грабарів та виміраючи на роботах. Професор М. Грушевський в Історії України рахує, що тільки за пять років (1720—1725) на російських державних роботах померло біля 20.000 козаків, ганяли ж козаків на роботи не з 1720, а з 1700 року, з самого початку шведської війни!

Врешті козаки за часів Петра І до того вже збідніли, що не мали за що купити коня, і перевертались на посполитих—хліборобів. Полковничі уряди вже роздавались великоросіянам, з смертю ж гетьмана Скоропадського, року 1723, російський уряд зовсім не дозволив обірати гетьмана, так що навіть тінь української автономії було знищено. Кари й утиски на козацтво не припинялись. Ще року 1723 було вислано 10.000 козаків на Кавказ, над Каспійське море, будувати кріпость Святого Хреста, а коли половина з тих козаків померла там од пропасниці, а друга половина знесилилась, то року 1724 на їх місце було послано 10.000 козаків з других козацких полків, і тільки смерть Петра І, що сталася на початку 1725

---

[1]) М. Грушевський, Історія України, стор. 425—426.

року, припинила те винищування українського козацтва.

Зрозуміло, що під впливом таких звісток з України, запорожців не дуже то приваблювала російська зверхність, і Гордієнкові, хоч він і не був кошовим отаманом, не трудно було здержувати й розбивати вплив на товариство московських прихильників. Цариця Катерина I, що заступила місце Петра I, ставился до України, й запорожців так само неприхильно, як і її попередник, і через те запорожці поки що сиділи тихо в Алешках, і хоч не любили їх через піски та сумну місцевість, а за те вільно користувались своїми землями від Висі, Синюхи та Бугу до Донця й навіть, після прутської умови до устя Дону. На Січі запорожців пробувало повсякчас небагато, більшість же перемешкувала по-над Бугом, Самарою та по Великому Лугу. Через згоду з татарами тепер безпечно було жити скрізь по землях Запорожжя й завдяки тому вони почали рясно вкривалися зімовниками та пасіками запорожських дідів.

Але від року 1727 цариця Катерина I зійшла з світу, й політика Росії що до Українського питання враз перевернулась. При недолітньому цареві Петрові II владу в державі зпочатку забрав до своїх рук Меншиков, а пізніше Долгорукий. Обивда вони були ворогами Вельяминова, що правив Україною після скасування гетьманства, й ворогами так званої „Малоросійської Коллєгії". Коллєгію ту зараз же було скасовано, Вельяминова притягнено до суду, а українську старшину оповіщено, щоб збіралася й знову вибірала собі гетьмана.

Не розуміючи, що такі одміни зробилися не з признання окремих прав України, а лише з помсти до представників порядків царя Петра I, українська старшина, не стямившись з радости, зібралась і, по вказівці представників уряду, обрала гетьманом Мирго-

родського полковника Данила Апостола. Чутка про поновлення гетьманства й полегкости на Україні скоро дійшла й до Січі й зміцнили партію Івана Малашевича та Івана Гусака, прихильну до російської зверхности, так що того ж року 19 октября, не зважаючи на застереження Гордієнка, кошовий отаман Павло Хведорів, за згодою ради, послав до нового гетьмана листа з проханням клопотатись про те, щоб царь прийняв запорожців під свою руку.

З того прохання знову нічого не вийшло і, мабуть, запорожці ще довго прожили б під турецькою зверхністю, коли б у грудні 1727 року не сталось нещасливої події, що враз одвернула запорожців од татарів. Калга Салтан (друга особа після хана) несподівано прибув з військом на Буг і звелів усім ватагам запорожців, що були там на рибальстві та полюванні, кількістю до 2000 душ, узброїтись і йти з ним, буцім би по наказу хана на Буджак утихомирювати непокірливих мурз. Запорожці послухались Калги й разом з його військом пішли воювати Вілгородську орду. Про те через який час виявилося, що Калга Салтан робив усе те не по наказу хана, а повставши проти його волі. Слідом за тією чуткою, весною 1728 року, на Буджак прнбув сам хан з великим військом і, захопивши Калгу Салтана до своїх рук, вирядив у Стамбул на страту, запорожців же, одібравши від них зброю, звелів продати в неволю на галери.

Коли чутка про цю подію розійшлася по всіх річках та лугах Запорожжя, то все товариство запорожське надзвичайно обурилось проти татарів і всіх прихильників бусурманської зверхности. На Січі, де, як звичайно, пробувало небагато козаків і де ще не знали про те, що сталось на Буджаку, саме під той час взяла гору партія прихильна до бусурманської зверхности й 28 мая року 1728 вона в одинадцятий

раз обрала Костя Гордієнка кошовим отаманом. Почувши проте, вороги бусурманської зверхности, згуртувавшись на Самарі, рішили силою одібрати від Гордієнка клейноди й передатись під протекцію царя.

Під приводом завзятого ворога бусурманів Івана Гусака, прихильники московської зверхности, сівши на 40 байдаків, прибули Дніпром та Кінською в Алешківську Січ, скликали там раду й почали дорікати Гордієнкові за те, що призвів Військо Запорожське до такої недолі й ганьби, що татари не тільки знущаються над запорожцями, а навіть продають їх у неволю. Гордієнко виправдувавсь, кажучи, що таке нещастя сталося через непорозуміння; що він поїде до хана, а коли треба буде, то й до султана скаржитись, і товариство буде повернене на волю. Але прихильники Малашевича й Гусака не хотіли нічого й слухати й погрожували старому кошовому навіть смертею. В оборону Гордієнка почав було говорити бувший кошовий отаман Карпо Сидоренко, застерегаючи товариство, що московська зверхність доведе й запорожців, як довела гетьманців до канальських робот, а ті роботи гірші за турецку каторгу, але ті козаки, що прибули з Гусаком, Сидоренка в запалі побили, а Гордієнка закували в кайдани.

Забравши після того владу до своїх рук, прихильники московської зверхности, погромили в Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви всі святощі й, пидпаливши всі січові будинки, перевезлися під Кизикерменем через Дніпро на правий берег, та й пішли на місце Старої Січи на устя Чортомлика. Там запорожці зняли з Гордієнка ланцюги, вибрали кошовим отаманом Івана Гусака й розіслали по всіх кутках Запорожжя звістку про перехід Коша на Стару Січ.

Ставши кошовим, Іван Гусак зараз же вирядив у Петербург посланців з проханням, щоб Військо Запорожське було прийняте під царську руку, та

тільки й на цей раз, замісць відповіді на прохання запорожського Коша, був виданий гетьманові й усім погряничним начальникам наказ, що на Україну дозволяєтся пускати тільки поодиноких запорожців, коли б же вони наважились перейти Орель цілим військом, то їх треба відбивати назад за кордон оружною рукою.

Коли, повернувшись на Січ, посланці розказали, що царь запорожців під свою руку не приймає, то козаків обхопив страх татарської й турецкої помсти за зраду. На Січі счинилося замішання й запорожці погрожували вбити кошового Гусака за те, що призвів Військо Запорожське до такого непевного становища. Побачивши таке, Гусак з купою своїх найближчих приятелів утік потай з Січі на Гетьманщину.

Після втечі Гусака очі всього Війська Запорожського знову обернулися до тільки недавно покривдженого й ображеного Костя Гордієнка. Всі запорожці добре знали, що тільки один він своїм впливом на хана міг врятувати Військо Запорожське від султанського гніва й, зібравшись на раду, в дванадцятий раз обрали Гордієнка кошовим отаманом. Тільки він через свій немалий уже вік, а може через пережиту від товариства тяжку образу. не схотів уже прийняти булаву.

Засмучені запорожці не знали вже що й робити, та Гордієнко їх заспокоїв, що хоч він і не згоден бути кошовим отаманом, а служити товариству буде до смерти й серця на товариство за незароблені кайдани не має. Не зважаючи на старість, він сів на коня й, поїхавши в Бахчисарай, заспокоїв хана, сказавши, ніби запорожці покинули Алешки виключно через те, що їм не до вподоби та місцевість, а що все таки вони лишились на своїх одвічних землях

і не мають на мислі переходити під зверхність російського царя.

Хоч Гордієнкові й пощастило зрятувати запорожців од помсти хана й султана, а проте останній через який час прислав Бендерського пашу подивить, яку будову роблять запорожці на усті Чортомлика й урешті наказав, щоб запорожці перейшли з Січчю далі од російського кордону. Змушені таким чином знову покинути Стару Січ, запорожці року 1730 перейшли на устя річки Камянки й удруге стали там Кошем.

З року 1731 обставини почали складатись так, що російська держава знову почула потребу в запорожцях. Цариця Ганна Іванівна звеліла будувати по Орелі цілу низку кріпостів, так звану „Українську Лінію“, а розпорядчик цієї роботи граф Вейсбах упевнив її, що найкращою обороною для цієї лінії було б Військо Запорожське. Августа 31, року 1731 кошовому отаманові Малашевичу було послано від Вейсбаха за згодою цариці таємного листа, в которому Військо Запорожське сповіщалося про те, що наближається час, коли цариця згодится прийняти запорожців на свою службу.

З того часу влада на Запорожжі вже ввесь час була в руках партії, прихильної до московської зверхности. Старий Кость Гордієнко ще кільки раз намагався застерегати товариство, що, повернувшись у російське підданство, Військо Запорожське не зможе зберегти своїх земель і своєї волі та всі його застереження йшли марно, до — Малашевич розбивав його вплив на товариство, упевнив запорожців, що за вірну службу цариця буде держати Військо Запорожське з стародавніми його правами й вольностями.

Августа 31, року 1733 в Камянську Січ було прислано царицину грамоту, которою „провини“ запорожцям прощалися, їх приймали в російське підданство.

Але Кость Гордієнко не дожив до цієї рішучої хвилини: кайдани, набиті на нього товаришами в 1728 році, підтяли його здоровля, дальші ж події на Січі та заходи Малашевича до повернення Війська Запорожського під російську владу без ніякого забезпечення за Військом Запорожським незалежности, ще більше сприяли передчасній його смерті й 5 травня 1733 року Кость Гордієнко вмер.

Зопорожське товариство, пригадуючи правдиву душу, завзяття й лицарство свого старого кошового отамана, поховало його урочисто з мушкетною та гарматною пальбою й насипало над його домовиною таку саму високу могилу, яку було насипано й над домовиною Івана Сірка біля Чортомлицької Січі. Та могила й хрест над нею збереглися й до наших часів над Дніпровою протокою „Козацьке Річище"; недалеко села Камянки на Таврії. На хресті ще можливо розібрати напис зроблений славянською мовою: „Во імя Отца і Сина і Святого Духа здє опочиваєт раб Божий Константин Гордієнко отаман кошовий славного Війська Запорожського Низового а куріня Платнирівського: преставися року 1733, мая 5 числа".

Українське Видавництво
в Катеринославі.

ВІДЕНЬ — КАТЕРИНОСЛАВ.

Кащенко А.	На руїнах Січі. Над Кодацьким порого Славні побратими. Запорожська слав З Дніпра на Дунай. Зруйноване гнізд Кость Гордієнко-Головко, останній лица Запорожжя. Борці за правду. Під Ко сунем. У запалі боротьби. Подорож Дніпрових порогах. Оповідання про слав Військо Запорожське Низове (ілюструва історія Війська Запорожського).
А. Чайківський.	Козацька помста. (З часів панщини.)
Проф. Біднов В.	Запорожський Край. Історичний нарис.
Дорошенко Д.	З минулого Катеринославщини. Білору та їх національне відродження. Оповідан про Ірландію. Закарпатські українці (п Угорську Русь та її долю).
Корнієнко.	Запорожський клад, казка.
Мамин-Сібіряк.	Казки й оповідання.
Рудченко.	Народні казки.
Я. Якуша.	Ґеоґрафія України. Підручник франц. мови. Ч. I. Аритметичний задачник для сер. і вищ поч. школи.
Вуліх.	Короткий курс ґеометрії та збірник ґеом тричних задач. Для вищих початкових иньших шкіл.
Проф. М. Федорів.	Матеріяли до математичної термінолоґі

